[Nota: Jekk regola hi miktuba bl-aħmar ifisser li m'għadhiex tiswa għax ħaditilha postha regola ġdida; f'dak il-każ, ara l-ġabriet tar-regoli li ħarġu wara. U jekk tiltaqa' ma' xi żball tat-tipa, jekk jogħġbok ikteb lil *info@akkademjatalmalti.com* biex nirranġawh.]

ŻIEDA MAT-*TAGĦRIF*

L-Ortografija ta' Neoloġiżmi Anglo-Sassoni u Rumanzi fil-Malti – Żieda mat-*Tagħrif fuq il-Kitba Maltija* (1924)

A. PREAMBOLU

1. Il-Malti, bħall-ilsna ħajjin kollha, issellef u għadu jissellef kliem l-aktar minn dawk l-ilsna li jiġi f'kuntatt magħhom kulturalment, soċjalment, ekonomikament u kummerċjalment. Id-dħul ta' kliem barrani li l-poplu jħoss il-bżonn tiegħu jġedded u jqawwi l-ilsien Malti, għalkemm il-Malti jibqa' fundamentalment ilsien Semitiku. Ħafna mill-kliem missellef jingħata bixra fonetika, morfoloġika u grammatikali Maltin. Kliem ieħor, li jkun x'aktarx ġdid, ikun irid iż-żmien biex joqgħod u jaddatta ruħu għall-Malti.

2. Fl-1924, l-Akkademja tal-Malti fasslet alfabett u ortografija ġodda għall-Malti li saru l-alfabett u l-ortografija uffiċjali fl-1934. L-alfabett u l-ortografija tal-Għaqda huma, u għandhom jibqgħu, il-bażi tal-ortografija tal-Malti. Il-biċċa l-kbira tal-kliem missellef joqgħod, jew qagħad, għall-ortografija Maltija, u llum ma nagħtux kas, meta niktbu l-Malti, jekk kelma hix imnissla mill-ilsien Semitiku jew minn ilsna oħra.

3. L-ikbar interferenza fl-ilsien Malti daħlet mill-ilsien Ingliż, peress li dan la jitlissen u lanqas isegwi l-fonetika jew l-ortografija Maltija. Terġa', l-influwenza tal-Ingliż fuq il-Malti hi kbira u sa mit-tfulija. Minħabba dan spiss jinħolqu konflitti u diffikultajiet fuq kif għandna niktbu xi kliem li daħal fil-Malti minn dan l-ilsien sew għax dan il-kliem ma joqgħodx għall-fonetika jew l-ortografija Maltija, sew għax ikun għadu ġdid u ma ndarax fil-Malti. Għalkemm kliem bħal dan iqajjem xi diffikultajiet fil-kittieba skont il-preferenzi tagħhom, jista' u għad isir Malti bl-użu u l-prattika.

4. Hemm, imbagħad, xi elementi fit-"Tagħrif" li, minħabba l-progress tal-Malti f'kuntatt

ma’ ilsna barranin taħt pressjoni ta’ mezzi ġodda ta’ komunikazzjoni u l-iżvilupp soċjokulturali, jidher li għandhom bżonn ta’ aġġornament. Dawn, iżda, huma dettalji, u ma jiksrux regoli fundamentali tal-ortografija Maltija. Jidhrilna li nkunu qegħdin inżommu lura l-iżvilupp tal-Malti jekk ma ndaħħluhomx. (Nota: Dan japplika, p.e., għar-regola li fil-Malti żewġ vokali f’sillaba waħda ma jistgħux joqogħdu.)

B. REGOLI FUNDAMENTALI

Ir-regoli fundamentali li fuqhom tfasslu l-aġġornamenti u l-forom tal-ortografija msemmija iktar ’l isfel huma dawn:

1. Il-kliem ta’ nisel barrani jieħu l-valur tiegħu bħala kliem Malti meta jkun aċċettat u użat mill-poplu. Minn dak il-ħin għandu jitqies li hu biċċa mill-ilsien Malti, u biex tiktbu la hemm il-ħtieġa li tmur għall-oriġini tiegħu fl-ilsien barrani, u lanqas ma hemm bżonn li tkun taf ilsna barranin. Trid tkun taf biss kif il-kelma tingħad u tinħass fil-Malti. Din turihielna l-fonetika – jiġifieri kif il-kelma tinħass fil-widna għax hekk daħħalha l-poplu.

2. Kliem ta’ nisel barrani daħal fil-Malti separatament u indipendentement minn kliem tal-istess familja jew għeruq. Għalhekk mhux bilfors, u m’għandux, fl-ortografija, isegwi regoli grammatikali li jgħoddu għall-ilsien minn fejn oriġinat il-kelma missellfa. Ħafna drabi, fil-Malti, indaħħlu kliem u tlissin li ma tantx juri r-realtà oriġinali tiegħu, (eż. *magna* u *makkinarju*, *bandla* u *pendlu*, *fantażma* u *fantasija*, *sigurtà* u *żgur*, eċċ.). Terġa’, bosta drabi, kliem li daħal sewwa fil-Malti, jieħu bixra għal kollox Maltija billi jdaħħal u joqgħod ukoll għar-regoli grammatikali tal-Malti – plurali, konjugazzjoni, eċċ.

3. Kliem barrani li fonetikament (u xi drabi ortografikament) ma joffri l-ebda diffikultà biex jinkiteb bil-Malti skont ir-regoli tal-ortografija Maltija, ma joħloq l-ebda problema u għandu jinkiteb kif jinħass, ħafna drabi saħansitra bħall-oriġinal (*agonizzant*, *filament*, *spara*). Ħafna kliem ieħor fih biss varjazzjonijiet żgħar fl-ortografija (*konfużjoni*, *xelter*, *gandlier*, *edukazzjoni*, *ċans*) u dawn rari, jekk qatt, ħolqu diffikultà.

4. Hemm, iżda, għadd ta' kliem, l-iktar mill-Ingliż, u inqas fl-ilsna Rumanzi, li ħoloq xi diżgwid fost il-kittieba u l-għalliema – biex ma nsemmux nuqqas ta' direzzjoni l-iktar mix-xandara u mill-istampaturi. Dan x'aktarx hu kliem li, jew għadu rari fil-Malti (*aircraft-carrier*, *contour*, *chassis*, *high-tension*), jew iktar imdorrijin niktbuh f'ilsna oħra (*snooker*, *boxer*, *skates*). F'dawn il-każijiet, ħafna mill-problemi jinqalgħu mhux għax ir-regola tal-fonetika Maltija ma taqdix tajjeb biex kliem bħal dan jingħata sura Maltija, iżda għax, jew,

i. min ikun qiegħed jikteb, irid jikteb skont il-preferenza tiegħu; jew
ii. uħud joqogħdu jfittxu t-tnissil u l-etimoloġija tal-kelma u jippruvaw isegwu regoli ortografiċi/grammatikali barranin; jew
iii. ma jridux jaċċettaw ir-regoli tal-fonetika Maltija.

5. Għaldaqstant, nagħmluha ċara li kelma barranija ssir Maltija, u tinkiteb skont regoli fonetiċi Maltin, meta

i. tkun daħlet fil-Malti mitkellem u ma tiksirx regoli ortografiċi Maltin;
ii. toqgħod għar-regoli grammatikali tal-Malti, bħal p.e., tieħu plural Malti, tikkonjuga ruħha, iżżid prefissi/suffissi Maltin.

6. Jibqa' xi kliem missellef li ma joqgħodx għar-regoli ta' hawn fuq (para. 5) jew għax ikun għadu ġdid ħafna, jew għax l-użu tiegħu hu limitat ħafna, jew inkella għax hu isem proprju. Kliem bħal dan jiġi ttrattat iktar 'l isfel (ara para. 11).

7. Fl-aħħar nett, għandna dejjem infakkru, li għandna nagħmlu differenza bejn l-ilsien mitkellem u dak miktub. L-Ilsien Miktub għandu dejjem ikun, kemm jista' jkun, mirqum fil-għażla tal-kliem, espressjonijiet u idjomi – saħansitra fil-ġurnaliżmu u iktar f'dik li hi letteratura. Fejn hemm kelma Maltija li taqdi l-iskopijiet kollha tal-ħsieb tal-kittieb, din għandha tingħata preferenza fuq kelma barranija (eż. *televiżjoni* u mhux *television*, *Estmi* u mhux *Baġit*, *ajruport* u mhux *airport*).

Dan li ntqal hawn fuq għandhom ikunu r-regoli bażiċi li fuqhom għandna nfasslu

ortografija Maltija għal kliem ġdid fil-Malti.

Ċ. REGOLI PARTIKULARI

1. *Kliem barrani li jibda bil-vokali 'i'* (eż. importanti, immaġinazzjoni, inklinat, injorant, introduċa).

Kliem barrani li fl-ilsien barrani jibda bil-vokali 'i', jibqa' jżomm l-'i' bħala parti integrali tal-kelma wkoll meta l-kelma ta' qabel tispiċċa b'vokali.

Nota: Fil-każijiet kollha ta' kliem missellef li jibda bil-vokali 'a', 'e', 'o', jew 'u', il-Malti jżomm din il-vokali. Jidhrilna għalhekk li għandna nżommuha fil-każ tal-vokali 'i' wkoll.

2. *Verbi missellfa li jibdew b'konsonanti mtennija*

Xi verbi li jibdew b'konsonanti waħda fl-oriġinal, isiru Maltin billi jiddupplikaw din il-konsonanti (*to land* – illandja; *to challenge* – iċċalinġja; to shoot – ixxuttja). F'każijiet bħal dawn, il-vokali 'i' li tinkiteb quddiem il-kelma għandha titqies bħala vokali tal-leħen u taqa' meta (a) ma jkollhiex tifsira grammatikali (p.e. imperattiv), (b) il-kelma ta' qabilha tispiċċa b'vokali.

Nota: Verbi oħra mnissla ma joħolqux diffikultajiet ortografiċi. Dawn li fil-għerq tagħhom jibdew b'vokali (aċċetta, introduċa, implika, eduka, obda, umilja), iżommu din il-vokali.

3. *Kliem missellef b'aċċent żdruċċjolu*

Daħal ħafna kliem b'aċċent żdruċċjolu fil-Malti. Dan għandna ninkorporawh fl-ortografija – múżika, éduka, télefon, indústrija, íntegru, insípidu, ímputa.

Nota: Inħallu għall-grammatiċi li joħolqu r-regoli għall-grammatika Maltija f'dan il-każ.

4. *Żewġ vokali ħdejn xulxin f'nofs ta' kelma*

(a) Kliem missellef li jkun fih il-ħoss ta' żewġ vokali ħdejn xulxin li jinħassu mingħajr il-

qadi ta' konsonanti dgħajfa, għandhom jinkitbu mingħajr il-konsonanti qaddejja – hekk, p.e. 'ideal' u mhux 'idejal'/'ideali' u mhux 'idejali'; 'idea' u mhux 'ideja'; 'reali' u mhux 'rejali/'realtà' u mhux 'rejaltà'; 'poeta' u mhux 'poweta'.

Nota: Noqogħdu ftit attenti hawn. Għandna niktbu/nibqgħu niktbu 'rjal' u mhux 'real' meta din tfisser 'royal', 'fjur' u mhux 'fiur', 'Inkwiżizzjoni' u mhux 'Inkuiżizzjoni'. Jidher li hawn tidħol regola tal-fonetika. Meta l-ħsejjes ta' 'j' u 'w' huma ċari, dawn għandhom jinkitbu flok il-vokali 'i' jew 'u'.

(b) Meta sillaba f'kelma tispiċċa b'vokali 'i' jew 'u' u s-sillaba ta' warajha fl-istess kelma tibda wkoll b'vokali, tidħol il-konsonanti qaddejja 'j' jew 'w' bejniethom, u din il-konsonanti dgħajfa titqies mas-sillaba ta' wara.

(ċ) Mir-regola ta' hawn fuq joħorġu wkoll żewġ regoli ġodda li jirrigwardaw xi prefissi barranin (bħal 'ko'- u 'ri'-). Fi kliem bħal dan iż-żewġ vokali (waħda tal-prefiss u l-oħra tal-kelma) jinkitbu ħdejn xulxin – p.e. koalizzjoni, koordinazzjoni, riorganizzazzjoni, riorjentazzjoni, għaliex il-prefiss mhux parti integrali mill-kelma.

(d) Għandna nżommu wkoll żewġ vokali ħdejn xulxin (iżda mhux 'ia') meta dawn jaħbtu f'tarf ta' kelma u meta l-aċċent ikun żdruċċjolu – p.e. 'ateu' u 'atei' u mhux 'atew' u 'atej'.

Nota: Fi kliem li fih żewġ vokali ħdejn xulxin fl-aħħar sillaba imma hemm ukoll konsonanti finali (x'aktarx 'm'), il-Malti jwaqqa' l-aħħar konsonanti u jaċċenta l-ewwel miż-żewġ vokali. F'dan il-każ, l-aħħar vokali tinbidel f'konsonanti dgħajfa – minn *museum* ngħidu 'mużew'; minn *mausoleum* ngħidu 'musulew'.

5. *Kliem li fl-ilsien barrani jispiċċa bis-suffiss 'ia/iu'*

Kliem bħal dan fil-Malti jibdel l-'ia/iu' f''ja/ju' jew 'ija/iju' skont il-fonetika u s-sillabar tal-kelma. Jgħinna wkoll is-sillabar meta nżidu xi suffissi mal-kelma. Hekk:

proprju	– prop-rja-ment
serju	– ser-ja-ment
industrija	– in-dus-tri-ja-liz-zat

Awstrija – Aw-stri-jak

fantasija – fan-ta-si-ja

Is-suffiss ‘ija/iju’ qatt ma għandu jinkiteb ‘ijja/ijju’ – ‘fantasija’ u mhux ‘fantasijja’, ‘anestesija’ u mhux ‘anestesijja’.

Nota: Irid isir xogħol iktar dettaljat fuq din ir-regola, u kull kelma tingħata l-ortografija tagħha. Iżda din ir-regola għandha tibqa’ u kliem ta’ din il-forma jinbena fuqha.

6. ***Kliem li fl-ilsien oriġinali jinkiteb bil-konsonanti ‘s’*** (***ħafna drabi mlissna bil-ħoss ta’ ‘ż’***) ***u fil-Malti jista’ jieħu l-ħoss ta’ ‘s’ jew ta’ ‘ż’.***

Kliem bħal dan għandu jsegwi l-fonetika, u mhux kif jinkiteb fl-oriġinal. Lanqas hawn ma jreġu r-regoli ta’ ħsejjes ta’ konsonanti bil-ħoss/bla ħoss qabel konsonanti bil-ħoss/bla ħoss (cp. Aquilina VB = BB, BV = VV). Għandna ninnutaw:

(a) Dan il-ħoss (s/ż) meta jkollu vokali kemm qablu u warajh ma joħloq l-ebda diffikultà – diżarm, miżinfurmat, biżestili, fantasija, Inkwiżitur.

(b) Dan il-ħoss, meta jiġi f’tarf il-kelma għandna niktbuh kif inħossuh meta l-kelma nżidulha suffiss li jibda b’vokali – deċiż/deċiżi, ġeluż/ġelużi/ġelożija.

(ċ) Meta dan il-ħoss jiġi fil-bidu jew ġewwa kelma jinkiteb skont il-fonetika – żvilupp, żvantaġġ, sfratt, spjega, fantażma, Ġesù, Ta’ Ġieżu, żbandut, skartat.

(d) Is-suffiss ‘iżmu’ għandu dejjem jinkiteb biż-ż – Komuniżmu, Soċjaliżmu, Konservatiżmu, ideoloġiżmu. (Nota: Imma mbagħad, nużaw is-suffiss ‘ist/a’: komunist, soċjalist, artista).

Nota: Niċċaraw iż-żewġ manjieri kif tinkiteb il-kelma ‘kas’ fil-Malti. Meta din għandha tifsira ta’ ***attenzjoni***, tinkiteb ‘kas’ u żżid is-suffissi pronominali ‘kasi, kasek, kasu, eċċ.’; meta għandha t-tifsira ta’ ***inċident*** (Eng. *case*), tinkiteb ‘każ’, bil-plural ‘każi/każijiet’.

7. ***Il-ħoss fonetiku ‘dz’***

Għalkemm fil-Malti niktbu żona (ħoss: dzona), per tradizzjoni, fi kliem ieħor, dan il-ħoss dejjem inkiteb ***zz***: gazzetta, organizzazzjoni, mazza, magazzin. Għalhekk, għalkemm

nistgħu nħalltuh mal-ħoss ta’ ***zz*** fil-kelma ‘mazzit’, dan is-simbolu għandu jinżamm.

8. ***Is-suffiss barrani ‘-zione’***

Fil-Malti dan is-suffiss jinħass ‘zjoni’, jew ‘zzjoni’, jew ‘żjoni’.

(a) Meta dan is-suffiss ikollu vokali qablu għandu dejjem jinkiteb biz-‘z’ imtennija – edukazzjoni, intwizzjoni, istruzzjoni, oġġezzjoni.

(b) Meta dan is-suffiss jiġi wara konsonanti għandu jinkiteb b’‘z’ waħda – intenzjoni, manutenzjoni.

(ċ) Meta l-ħoss tal-konsonanti ‘z’ huwa ta’ ‘ż’ għandu jinkiteb ‘żjoni’ – reviżjoni, diviżjoni.

9. ***Vokali ‘i’ jew ‘u’ mkarkrin***

Xi kliem li daħal mill-Ingliż, fih il-vokali ‘i’ jew ‘u’ mkarkrin. Dan m’għandhom qatt jieħdu ***j*** jew ***w*** warajhom, imma għandhom isegwu r-regoli normali tal-Malti. Bħalma niktbu ‘tmun, snin, inklina, studja’ hekk għandna niktbu ‘stim (*steam*)’, ‘tim (*team*)/timijiet’, ‘skuter (*scooter*)’, ‘snuker (*snooker*)’, ‘illidja (*led*)’.

10. ***Kliem li fl-ilsien barrani jispiċċa b’konsonanti waħda iżda fil-Malti jinħass b’konsonanti mtennija***

Kliem bħal dan għandu jinkiteb b’konsonanti mtennija u jsegwi l-forom tal-Malti ‘stann, ingann, ġenn, semm, malinn’ – allura, niktbu ‘plagg (plug), magg (*mug*), klabb (*club*), gass (*gas*)’, u l-plurali tagħhom ‘plaggijiet, maggijiet, klabbijiet, gassijiet’.

Nota: F’xi kliem li jinkludu wħud minn dawn daħal il-plural Ingliż ‘s’. Dan ortografikament ma joħloq l-ebda diffikultà biex jinkiteb fil-Malti.

11. ***Ismijiet Proprji Barranin***

(a) Ismijiet proprji barranin għandhom jibqgħu jinkitbu bħal fl-oriġinal. Dan jgħodd anki għal ismijiet li għandhom sura għalina fil-Malti, jekk min jikteb iħoss din il-ħtieġa (George/Ġorġ, Arthur/Turu, Joseph/Ġużepp, eċċ.). L-istess jgħodd għal ismijiet ta’

oġġetti bi *trade mark* – Fanta, Kinnie, Blue Label, Coca Cola, eċċ.

(b) Ismijiet ta' pajjiżi li ma ħadux għal kollox sura Maltija għandhom jibqgħu jinkitbu bħall-oriġinal jekk aħna llissnuhom bħall-oriġinal – 'New Zealand', 'Manchester', 'New York', iżda 'Iċ-Ċekoslovakkja, Ir-Russja, L-Iżvezja, Londra, l-Alġier, Ġibiltà, l-Indja, l-Awstralja, il-Kanada'.

(ċ) Meta jkollna nżidu l-vokali tal-leħen 'i' bejn isem proprju li għandu jinkiteb bħall-oriġinal (jew reklam) u l-artiklu, din inżiduha skont ir-regola tal-artiklu tal-Malti imma nżommu wkoll l-ittra kapitali tal-kelma fl-oriġinal. Għalhekk għandna niktbu l-iSpell, l-iStergene, l-iSprite.

(d) Aġġettivi mnissla minn nomi proprji jżommu l-ittra kapitali – futbol Ingliż, ikel Taljan, film Amerikan.

12. ***Dupplikazzjoni ta' xi konsonanti f'nofs ta' kelma li warajhom insibu konsonanti oħra***

Il-Kummissjoni studjat xi kliem li jaqa' taħt din il-kategorija, u ma setgħetx tiġi f'konklużjoni; kliem bħal riduplikazzjoni/ridupplikazzjoni, publikazzjoni/pubblikazzjoni, eċċ. M'għandna l-ebda regola fil-Malti li twaqqa' żewġ konsonanti bħal dawn, u ħafna drabi dan il-kliem fonetikament jieħu t-tixbiha ta' kliem Malti li jsegwi l-istess forma (farrkuhom, irkopptejn, eċċ.). Terġa', ġie stabbilit uffiċjalment li l-kelma 'repubblika' tinkiteb bil-konsonanti 'b' mtennija.

Jidher li hi meħtieġa iktar għajnuna biex din l-ambivalenza tinqata' darba għal dejjem.

13. ***Plurali ta' kliem li jispiċċa b'vokali aċċentata***

Il-plurali ta' kliem bħal dan għandu dejjem ikun 'jiet' u qatt 'jjiet' eż. diffikultajiet, universitajiet, virtuwijiet, bluwijiet.

14. ***Kliem 'sui generis'***

Hemm kliem, x'aktarx ta' użu internazzjonali, li billi jintuża l-iktar minn nies letterati u f'każijiet speċifiċi ma jidħolx fl-ilsien popolari. Dan il-kliem għandu jibqa' jinkiteb fis-sura oriġinali tiegħu – *genre*, *deus ex machina*, *vis a-vis*, *ex cathedra*, eċċ.
Il-Kummissjoni tissuġġerixxi li fl-istampa kliem bħal dan għandu jinkiteb bil-korsiv/italiku.

GĦELUQ

Il-Kummissjoni li ħadmet fuq dan ir-Rapport uriet li għad baqa' ħafna x'wieħed jgħid u jikkonkludi fuq għadd ta' kliem u regoli ortografiċi li l-Kummissjoni jew ma kellhiex tagħrif fuqu jew tant hu kbir li wieħed irid jiflih waħda waħda. Il-Kummissjoni ssuġġeriet, u l-Kunsill laqa' t-talba tagħha, li għandu jitwaqqaf Kumitat Apposta biex jiddiskuti u jagħmel rikmandazzjonijiet lill-Kunsill tal-Akkademja fuq diffikultajiet speċifiċi li tista' tiffaċċja l-ortografija Maltija minn żmien għal żmien.